

על ספרו של ע' אורנן, *דקדוק הפה והאוזן*, הוצאת מאגנס, 2016. 242 ע'.

כתיבת ביקורת על *דקדוק הפה והאוזן* של פרופ' עוזי אורנן במהדורתו החדשה היא מעשה הכרוך בלבטים. כי הקורא בספר שואל את עצמו האם ראוי לקרוא אותו ולמוד אותו לפי כותרותיו והצהרותיו של מחברו, דהיינו כ"מבוא בלשני מקיף ומפורט ללשון העברית בתחומי תורת ההגה ותורת הצורות", או שמא על פי עיקר תוכנו הנגזר במידה רבה ממהותו של גלגולו הראשון *דקדוק הפה והאוזן לתלמיד*. ראוי אפוא להתחיל במילים על המהדורה הראשונה. זכויות רבות יש למהדורה הראשונה שיצאה מתחת ידי המחבר הצעיר לימים, בעת שהיה כלוא בשנת 1947 במחנה העצורים הבריטי במזרח אפריקה. היא עצמה נהנתה במרוצת השנים משיפורי המחבר, שלהוצאתה בשנת 1963, למשל, ניתנה הכותרת "מהדורה שביעית מתוקנת". אכן, שימשה מהדורה ראשונה וצנועה זו שער מן השערים למבקשים ולמתבקשים להתוודע ליסודותיו של הדקדוק העברי. המהדורה הראשונה לא התיימרה אפוא להיות ספר דקדוק מלא של הלשון העברית, אלא הייתה – כפי שמעידה המילה "לתלמיד" בכותרתה – ספר לימוד שמטרתו לגשר על הפער שבין הלשון המדוברת ללשון העברית התקנית, שאז, אף יותר מהיום, היה לה המקרא המופת האחד לדקדוק הראוי.

ומה נחשב לסימן המובהק לידע דקדוק העברית אם לא שליטה ברזי הניקוד? אם כן, אותו ספר היה למעשה ספר ללימוד אקטיבי של תורת הניקוד. "בטא ונקד" הן אפוא ההוראות השכיחות ביותר בתרגילים הרבים שאותו ספר לימוד ניחן בהם. אילו המהדורה הראשונה לבדה הייתה ענייננו כאן, אפשר שהיינו תמהים על קביעתו של המחבר שמטרתו של הספר היא "להסדיר אצל הלומד את החומר שבו הוא כבר (ההדגשה במקור) שולט, להקנות לו קניימיה טובים ללשון מתוקנת ולשפר את הבעתו בע"פ ובכתב..." (עמ' 2 [לא ממוספר] של ההקדמה). מן הרישא של דברי המחבר, הסבור שדי

בפה ובאוזן לבדם להתחקות אחר כללי הדקדוק של השפה התקנית, עולה שלימוד הדקדוק המופתי של העברית כמוהו כלימוד מנגנון העיכול או דרכי הנשימה. כשם שאיננו זקוקים למורה לביולוגיה כדי לדעת כיצד לנשום וכיצד לעכל את המזון בגופנו, כך כביכול איננו זקוקים למורה לדקדוק שינחה אותנו כיצד להטות כראוי שמות ופעלים.

דא עקא שלימוד הדקדוק הכרוך רק בהסדרת פרטי הלשון המוכרים אפשרי רק אם מטרת המלמד היא התחקות אחר המנגנון הדקדוקי של העברית המהלכת בינינו – בכתב ובעל פה – בזמן הזה. שהרי אף כי עברית זו מיוסדת במידה רבה על המורפולוגיה של עברית המקרא, שונה היא ממנה בשורה של הבדלים מהותיים מאוד. אילולא ההבדלים האלה ספק אם היינו נדרשים לקורסים מייגעים שמטרתם להקנות לנו הרגלי ניקוד מדויקים.

מי חכם ובכוח אוזנו יידע להטיל קמץ במילה קם ודווקא פתח במילה ילמד? כידוע, ההבחנה בין קמץ לפתח הייתה קיימת בפיהם ונשמעה היטב באוזנם של בעלי המסורה מגבשי הניקוד אי אז במחצית השנייה של האלף הראשון למניין האומות. הקמץ היה תנועה אחורית, "עמוקה", ואילו הפתח תנועה קדמית. בתעתיק הפונטי הנהוג בספרי דקדוק מדעיים רבים של העברית מסומן הקמץ \bar{a} (משמשים גם הסימנים \bar{a} ו- \bar{a}), ויש בעיגול העליון לרמז על קרבתה של התנועה הזאת לתנועה האחורית הגבוהה \bar{o} . אך ההבחנה הזאת לא הייתה קיימת במסורת לשון עברית אחרת שנהגה בארץ ישראל ושאונו יורשיה.

זה גם, כידוע, דינם של הצירי והסגול. מי ישכיל לנקד סָפֵר ולא סֶפֶר? גם במקרה זה אנו משתמשים בשני סימנים שבעבר ציינו שתי מהויות פונטיות שונות זו מזו: ϵ נמוכה, הנהגית בפה פתוח ועשויה להיות קרובה במבטאה ל a קדמית נמוכה, סומנה בסגול, ו e גבוהה, הנהגית בפה סגור יותר, סומנה בצירי. עשוי להבחין בזוג הזה דובר צרפתית האומר ושומע "אשיר" *chanterai* ו"תשירו" *chanterez*. אך אין ההבחנה הזאת קיימת עוד בפיהם של דוברי העברית, ואך טבעי הוא שאפילו במאמץ ניכר לא תעמוד על טיבה אוזנם הזרה לה. למען

האמת, רק באותה עברית, העברית הטברנית, התקיימה הבחנה בין שתי התנועות האלה.

התגלגלו הדברים אפוא כך שמזה דורות רבים אנו מאמציה של שיטת ניקוד שיש בה הבחנה בין שבע תנועות – å (קמץ), a (פתח), e (צירי), ε (סגול), i (חיריק), o (חולם), u (קיבוץ או שורוק) – בעוד שהמבטא אשר בפיו, זה הקרוי "ספרדי", או "ארץ-ישראלי", מבחין בין חמש תנועות בלבד – a, e, i, o, u. ישראלי שמסורת הלשון של יהודי תימן בפיו, אוזנו תבחן מילים, והוא ישמע מהות פונטית המיוחדת לקמץ ומהות פונטית המיוחדת לסגול (ולפתח). כמוהו יהודי ששגורה בפיו מסורת הלשון האשכנזית הנשמעת בתפילה ובקריאת התורה. דקדוק הפה והאוזן, לפחות מן הבחינה הזאת, יפה לאלה. לנגד הם יודעים (גם אם לא לפרטי הפרטים), ורק את רוז מנגנון הלשון, את פעולת דרכי נשימתה, עלינו להסביר להם.

ואיך יידע התלמיד שראוי לומר מגדלי-שמירה ולא מגדלי שמירה? לפנים הייתה פעולתו של חוק חיתוף התנועה ("מחיקתה", בפי המחבר) פעולה טבעית מאוד. דובר העברית לא היה צריך לשום מורה ולשום לימוד כדי לדעת שתנועת הקמץ מתקיימת כשהיא ליד הטעם, כגון מגדלים, אך מתאפסת (הופכת למעשה לשווא נע) כאשר הטעם מתרחק ממנה. אך בעברית שאנו משמיעים ושומעים היום אין החוק הפונטי הזה פועל עוד פעולה טבעית, והדברים ידועים.

ובכל זאת נוסיף לכך גם את עניין ההבחנה בין תנועות ארוכות לקצרות, שכל טכניקת הניקוד מיוסדת עליה. הבחנה זו, שבעלי הניקוד עצמם לא הכירו אותה (שהרי סימני הניקוד שקבעו ציינו איכויות ולא כמויות של תנועות), אינה קיימת כלל בדיבור שלנו, ובוודאי שאין אוזן היכולה לשמוע אותה.

אם כן, לא הסדר הבלבד דרושה כאן, אלא הטמעה של כללי הגייה וכללי נטייה של מילים ופעלים ששוב אינם קיימים בלשונם הטבעית של דוברי העברית. טכניקות מתוחכמות של ניקוד, מוצלחות יותר ומוצלחות פחות, גובשו אפוא על-ידי מורים וחוקרי לשון, ולצד שימוש מושכל של ידע לשון האם העברית של התלמידים, השכילו במידה כלשהי לגשר על הפער הגדול בין שני פרצופיה השונים של הלשון העברית.

דקדוק הפה והאוזן לתלמיד עשה זאת בשעתו באופן יעיל ומושך את הלב. שנים רבות עמד הוא בגבורה בקרב על לכו של התלמיד (ושל המורה) העברי, כשלצדו ספרי דקדוק אחרים, מקיפים יותר ופחות. היה זה מאבק קשה, וגם אם נשא הוא פירות של ממש בדמות ישראלים משכילים המקפידים, למשל, על חוקי הדיגוש והרפוי של בכ"פ (או לפחות מכירים אותם), קשה לומר שנחל הצלחה בת קיימא. וזאת מניין לנו?

בבתי הספר התיכוניים שוב אין הניקוד האקטיבי חובה המוטלת על התלמיד, ועל לימודי הדקדוק היסודיים (וכן לימודי התחביר) ויתרו גם המחלקות לספרות עברית ולמקרא במוסדות להשכלה גבוהה. לא אילוצי תקציב כרתו את הענף הזה כי אם נאקת התלמידים שהטמעת הדקדוק המופתי (המקראי בעיקרו) הייתה מעל לכוחותיהם. נקל לשער שאילו היה די בפיהם ובאוזנם של התלמידים, לא היה המקצוע הזה הולך ונדחק. מכל מקום, החוגים ללשון העברית במוסדות להשכלה גבוהה הם בתי היוצר הבלעדיים לאותה מלאכה קשה. ספר שתפקידו לחשוף את רזי תורת הניקוד – להם, ורק להם, הוא עשוי בימינו.

כל האמור עד כאן על דקדוק והפה והאוזן, במירכאות ובלעדיהן, נכון במידה רבה גם לגבי *דקדוק הפה והאוזן* במהדורתו החדשה. במה שונה אפוא המהדורה החדשה מהמהדורה הראשונה?

קודם כול, בולטת מאוד חזותה החדשה של המהדורה המעודכנת. כותרת המשנה הראשונה של הספר בעת הוצאתו לאור בשנת 1947 הייתה "ספר לימוד לדובר עברית". זו שונתה בעדכונה של אותה מהדורה ל*דקדוק הפה והאוזן לתלמיד*, ואילו המהדורה שלפנינו מאסה בתוספת "לתלמיד" שדווקא כיבדה מאוד את המהדורה הראשונה. אם כן, המהדורה מבקשת להודיע שאינה עוד אחד מספרי הלימוד, אלא היא *דקדוק הפה והאוזן*. ואף כי הספר עשוי עדיין במתכונת של ספר לימוד, ואף כי תרגילי הספר הקודם לא השתנו כמעט במתכונתם ובפרטיהם, הנה שונתה ההוראה שבראשם: אותו התרגיל ממש שקודם לכן הייתה הוראתו "בטא ונקד", זוכה עתה לכותרת, הסתומה משהו, "לעיון ואימון". שינויים אלה אכן עולים

בקנה אחד עם בקשתו של המחבר לראות בספר שלפנינו גם ספר בעל אופי בלשני מודרני מובהק.

כדי להיווכח אם הספר מקיים את הצהרתו של מחברו עלינו לראות כמובן מהו תוכנו. רק נקדים ונאמר שאת ארבעת מדורי המהדורה הראשונה, שהיו בה 145 סעיפים קומפקטיים התופסים 100 עמודים, המירו עתה 13 פרקים המתפרסים על פני 219 עמודים.

שלושה עשר פרקי הספר הם: 1. "עיקרי תורת ההגה העברית" (עמ' 14-1); 2. "מבנה השם הנפרד" (עמ' 15-35); 3. "הברות סגורות נפתחות" (עמ' 31-61); 4. "השלמות לשם וחלקי דיבר אחרים" (עמ' 62-73); 5. "נטיות וגזירות, בסיסים וצורנים" (עמ' 74-111); 6. "מילות למיניהן" (עמ' 112-123); 7. "יסודות הפועל" (עמ' 131-124); 8. "בסיסים וצורנים בפועל" (עמ' 132-150); 9. "ניתוח פעלים" (עמ' 151-155); 10. "משמעויות כלליות לבניין ולענת" (עמ' 156-165); 11. "הצורות לפי הבנינים" (עמ' 166-200); 12. "השלמות עקרוניות ושימושים נדירים" (עמ' 201-217); 13. "מילואים לרשימות חריגים" (עמ' 218-219). הספר נחתם במפתח עניינים (220-226).

הקורא את הספר ברציפות יוכל אולי לעקוב במידה כלשהי אחר תכנון, אף כי הוא לוקה לעתים בחזרות מיותרות, ואף כי כמה וכמה עניינים נדונים במקומות לא צפויים. כך, למשל, רוב רובו של הפרק השני "מבנה השם הנפרד" (שהוא גלגולו של "השם הנפרד וניקודו" במהדורה הראשונה) עוסק דווקא בענייני הגה מובהקים כגון "פונמות ואותיות", "קשים ורפים", "סימון התנועות", "סימון התנועות בכתב העברי", "מיון התנועות", "טעם" (לא ברור מדוע נקלעו לשם סעיפי משנה לא רלבנטיים כ"מפיק"). תמה מדוע לא מצאו להם מקום כל אלה בפרק הראשון של הספר שעניינו תורת ההגה של העברית.

חוסר השקיפות של תוכן העניינים והארגון הפנימי של הספר עשויים אפוא להקשות מאוד על הקורא, גם אם אינו תלמיד מתחיל. אך נראה שנקודת התורפה העיקרית של הספר, לבד משורה של ליקויים ותפיסות מעוררות מחלוקת (שיודגמו להלן), היא המיזוג הבלתי מוצלח בין מוצאו של הספר כמדריך בסיסי לניקוד לבין

ניסיונו השטחי והבלתי שיטתי להציג עניינים שאינם נוגעים לניקוד עצמו.

העירוב הזה, המערער במידה רבה את תוקפו של הספר לשמש ספר לימוד שימושי, בא לידי ביטוי כבר בפרקו הראשון של הספר, "עיקרי תורת ההגה העברית" (עמ' 1-14). מן ההיקף הזה ברור שלא צלח בידי הפרק הצנוע הזה להיות "מבוא מקיף". ואמנם לפנינו נגיעות קלות במושגים בסיסיים של תורת ההגה. אלה נגיעות המספיקות לתלמיד המבקש לנקד היטב, אך רחוקות מאוד מציפיותיו של התלמיד המבקש להיכנס בשערם של עניינים כבדים כגון פונטיקה ופונולוגיה, שהמחבר עצמו בחיבורים אחרים שלו היטיב לדון בהם בפירוט הראוי. כמה וכמה הגדרות של מושגים המוצגים בפרק זה מתאימות רק לעברית, כגון שתכונות ההברה המוצגות בספר הן: 1. כל הברה פותחת בעיצור, ובאחד בלבד. 2. כל הברה מכילה תנועה אחת בלבד". והרי יש לשונות שיש בהן הברות הפותחות בתנועה, ויש לשונות שיש בהן הברות בלי תנועה. אף זאת: הואיל וספר זה פונה גם לזו של הקורא, היה עליו להוסיף שבדיבור בן זמננו הרבה מילים מתחילות בהברות הנפתחות בשני עיצורים, כגון "דלקה" (dleka), "גנובים" (gnuvim). גם מיון התנועות לפי איכותן, כלומר לפי מקומן על טרפו התנועות, אינו מוזכר כלל. ואיך יבין התלמיד שהמחבר משווה לנגדו את הקמץ שבמילה מְוֹת, אם אינו מכיר את חיתוכו המדויק של העיצור המקורב וי"ו (w) ואת תכונותיו של הקמץ (â), שהוא תנועה אחורית מן הפתח (a) ונמוכה מן החולם (o)? חבל, ואולי מפתיע, שלא מוזכר אפיון חשוב מאוד של הברות, דהיינו מ ש ק ל ן. שהרי הברות ניכרות לא רק בהיותן פתוחות (או סגורות) או מוטעמות (או בלתי מוטעמות) אלא גם בהיותן "כבדות" (הברות שיש בהן עיצור כפול או תנועה ארוכה) או "קלות" (הברות המכילות עיצור פשוט ותנועה קצרה), שהרי תכונה זו שלהן קובעת במידה רבה את מקום הטעם במילה.

בהקדמתו אומר המחבר כי מטרת הספר היא "לתאר את השפה כפי שהוגים אותה וכפי ששומעים אותה", אך כידוע אין העברית אחידה בעניינים אלה. העיצוריים הנחציים §, המסומן באות צד"י, ו §, המסומן באות טי"ת, מופיעים ב"לוח הגיית העיצורים" (עמ' 14), אף

כי כמעט שאין הם נשמעים בעברית הסטנדרטית בת ימינו. איזו עברית מבקש אפוא הספר להציג לפנינו? את עברית המקרא או את העברית שלנו? וחבל שמטבלת העיצורים נפקד מקומם של העיצורים הסדקיים? המסומן באות אל"ף, ו ה המסומן באות ה"א.

בשל מצעו הקצר של הספר, ואולי בשל מקורו כמדריך בסיסי לניקוד, נמנעת לא פעם מן הקורא אינפורמציה חשובה. וכך, למשל, מערכת הטעמים לא רק "הוסיפה את הנעימה המבוקשת ואגב כך חיזקה את משמעות סימני הניקוד", אלא קבעה גם את מקום ההטעמה במילה וכן את הפיסוק של המשפט כולו.

לאחר שורת האזכורים החטופים על אותם עניינים פונטיים נדרש המחבר למושג פונמה ("הגיין"), שכמובן לא הוזכר במהדורה הקודמת של הספר. אין שום טעות בדברים שכתב המחבר על הפונמה, אך אפילו במבוא כללי ביותר (ולא "מקיף" כפי שמכריז ספר זה על עצמו) הכרחי לטפל במושג זה ביתר עמקות, ובוודאי אי אפשר להבינו במלואו כשאינן נדרשים למושגים בסיסיים ביותר כגון "אלופון" (allophone, "גון הגיין"), כלומר אחד הביצועים של הפונמה, או "תפוצה משלימה", "זוגות מינימליים" ו"מעמד מותנה". טוב היה עושה המחבר, הבקי היטב בפרטים והמצוי בספרות המקרה, אילו לפחות היה מפצה את הקורא בהערות שוליים או ברשימה ביבליוגרפית קצרה שיש בה כדי להשלים בכל פרק את מה שחסר בגופו. אך בכל הספר כולו אין אף הפניה לפריט ביבליוגרפי כלשהו ורק בהערה שבהקדמה (עמ' 7) מוזכרים פרדיננד דה־סוסיר וספרו (בלי ציון ביבליוגרפי).

הפרק הראשון מלמד אפוא על מהותו של הספר, שמותרו מן המהדורה הראשונה בטיפול לא מספק בנושאים שונים הנוגעים לתורת ההגה והצורות של העברית, בלא ניסיון להעמיד על ההבדלים בין הצורות השונות של העברית, אף לא בין עברית המקרא לעברית שלנו.

מכאן ואילך אעיר על עניינים שונים, נקודתיים ועקרוניים, העולים עם קריאת הספר לפי סדרו.

גם בפרק השני, "מבנה השם הנפרד", חוזר המחבר על השקפתו שהמבנה הפונמי של העיצורים בעברית לא השתנה במהלך הדורות,

רק חבל שאין הוא טורח לנמקה, או לפחות להפנות למקור ביבליוגרפי שיש בו דיון בסוגיה שנויה במחלוקת זו. מכל מקום, קביעתו כי בעברית, בכל עברית ובכל זמן, יש עשרים ושתיים פונמות עיצוריות (עמ' 15), מחייבת הנמקה מפורטת אפילו בנוגע לעברית המקרא לברדה, שיש בה ש שמאלית. וגם אם בעלי המסורה עצמם הגו אותה כסמ"ך, דהיינו s, ברי שבתקופות קדומות של העברית הייתה חייה וקיימת כפונמה נפרדת. אם כן, עשרים ושלוש פונמות עיצוריות ולא עשרים ושתיים. אלא שאין הש"ן השמאלית, על ייצוגה העשוי להיות שנוי במחלוקת, מוזכרת כלל. האם משום שאינה מסמנת עיצור נפרד בעברית בת זמננו?

קביעה פוסקנית, שחשוב להביאה גם כאן, היא שלפי השקפת המחבר גם בעברית החדשה הביצועים השונים, פוצץ וחוכך, של עיצורי ככ"פ הם ביצועים של פונמה אחת. רק יש לציין שהדעה האחרת, אשר לפיה הזוגות p/f , k/\underline{k} , b/v הם זוגות של שתי פונמות, היא דעה מקובלת מאוד שדוגלים בה גם מי שאין עומד מולם רק "עיקרון בלשני מיושן". ואם בפונמות עוסקים אנו, גם בעניין זה עומדת לספר לרועץ קצרנותו בדיון בעניינים עקרוניים: צודק המחבר בקובעו "שטקסט מנוקד מציין את ביצועי המילים ולא את המבנה התאורטי שלהן". אכן, ברור שבעלי המסורה לא היו בלשנים תיאורטיים, אך בציינם את היעדר התנועה באמצעות שווא נח ואת התנועה החטופה (השווא הנע) באמצעות אותו סימן, ברור שבעניין זה לא התאמצו לציין בסימון מיוחד את שתי המהויות הפונטיות השונות זו מזו. אכן, השווא, כל שווא, הוא אפס פונמי, אלא שאפס זה עשוי ב ס ב י ב ו ת פונטיות מסוימות להתבצע כתנועה חטופה, היא השווא הנע.

מפתיע שאין מובאת בפרק זה שיטת ההבחנה בין שווא נח לשווא נע, שניקוד מילים כגון הַלְכָה תלוי בה. אף הסעיף 2.8.2 "מלרע ומלעיל" לוקה בחסר, שלא מוזכר בו כלל שההטעמה בעברית היא בעלת ערך פונמטי, כגון הניגוד בין בְּאָה (אתמול) לבין (הנה היא) בְּאָה (עכשיו). ואם ראה לנכון המחבר לציין שהטעמת מלעיל דמלעיל קיימת במילים זרות כגון 'מוזיקה, היה ראוי לו גם להוסיף שבמילים עבריות של ממש, שהן ראשי תיבות, ההטעמה עשויה

להיות מלעיל דמלעיל, וליתר דיוק היא שומרת על מקומה שבצורת הבסיס, למשל ר'ב"ט, ר'ב"טית, ר'ב"טיות.

רק סעיף 2.10, "משקל", של הפרק מתאים במהותו לשם הפרק "מבנה השם בנפרד", וחבל שבו זכתה המילה "מילה" להגדרה חלקית, שאינה נכונה. המושג מילה חמקמק מאוד ויש לו פנים אחדות, ומכל מקום ההגדרה "צירוף של הגיים בעל מובן נקרא מילה" היא הגדרה שלתוכה נופל גם המושג הבסיסי מורפמה (בעברית "צורן"), שהרי "צירוף הגאים בעל מובן" הוא גם צירוף ההגאים ti בפעלים כגון כְּתַבְתִּי (ka-tav-ti).

בפרק השלישי, "הברות סגורות נפתחות" (כלומר הברות שביסודן היו סגורות, אך נפתחו עקב אילוצים פונטיים או עקב תוספת תנועה אחריהן), בולטת לעין גישתו הייחודית של המחבר הרואה קמצים בצורות יסוד של שמות מלעיליים. אם כן, לשיטתו "ההברה הסגורה נפתחת, אבל תנועתה הגדולה – חולם, צירי או קמץ – נשארת כשהייתה: חֲדָשׁ, סֶפֶר, מִנָּת".

המכיר את הדקדוק ההיסטורי והסינכרוני של העברית יתמה על אותה "תנועה גדולה". כמובן, צורת היסוד של המילה הזאת, גם סינכרונית, היא חד-הברתית, אבל תנועתה קצרה דווקא, והרי קמץ יש לנו רק בשמות שעיצורם השני וי"ו כגון אָנָן, עֹנָן, תְּנָף, ובצורות הפסק כגון דְּרָף, ואילו ברגיל דווקא פתח (התנועה הקצרה) היא תנועת התבנית – בִּית, נֶעַר וכיו"ב. את התנועות הקצרות פתח וסגול הרגילות (דְּגַל, מְלֶךְ וכו') מסביר המחבר כ"השתלטות של חוק התנועות", והרי הנחת a נכונה הן מבחינה היסטורית הן מבחינה סינכרונית, ואף קל ונוח להסביר אותה לתלמיד. המחבר, השואף להציג את העברית באור הישגי הבלשנות, יכול היה לומר שהן הקמץ והן הסגול שבעיצור הראשון של השמות המלעיליים הם אלופונים של אותה הפונמה, גוני תנועות המותנים בסביבה הפונטית שהם נקרים בה.

בפרק הרביעי הקצר, "השלמות לשם וחלקי דיבר אחרים", שאף הוא אינו עשוי עור אחד, מצויה הצגה קצרה של חלקי דיבר. היא יפה ומתאימה לתלמיד המתחיל אך אינה עומדת על הבעייתיות בחלוקה

לחלקי דיבר, חלוקה היכולה להיות על פי הצורה של המילה, על פי תפוצתה, או על פי תפקידה.

בפרק זה נמצא גם מקום לדיון ב"שמות שעיצורם האחרון במכפל". בתוך אלה קובע המחבר כי מילת צב (שריבויה צבים) מנוקדת בקמץ מפני ש"ההברה סגורה ומוטעמת". זו קביעה מטעה, משום שלפי הכלל פתח היה צפוי להיות כאן, כמו בשמות הכפולים סל, מס ודומיהם. ראוי היה להיאמר כאן אפוא שהעיצור השפתי בי"ת גרם את הקמץ (וכן בשם ים ואחרים).

הפרק החמישי, "נטיות וגזירות, בסיסים וצורנים", גם הוא אינו משקף את תוכנו. למשל, נרון בו עניין השווא המכונה "מרחף" (סעיף 5.5.9.4). בהערה 1 של הפרק (עמ' 74) המחבר משתמש במונח עֲנַת (מן השורש ענ"ה, הקרוב אל עוֹנָה, עֵת) בשביל tense, וזאת כדי לייחד את "זמן" ל time. כרוב חידושי אחי המחבר, המשורר יונתן רטוש, אף זה שנון, ואם יתקבל – יתקבל. לפי שעה המינוח המקובל, "זמן דקדוקי", הוא חד משמעי. מכל מקום, ניכרת במחבר להיטות לחידושי מונחים גם במקום שאין כל פגם במונח מקובל ומדויק, כגון הברה בלתי מוטעמת שהמחבר מכנה אותה הברה "רהוטה". מסיבה זו לשווא ימצא המחפש את "חוק ניקוד ההברות" המפורסם, ותחת זאת יגלה סעיף קטן הנקרא "חוק התנועות" (2.5.6), שניסוחו הכללי מדי חוסך מן הקורא את כללי המשנה המסייגים את הכללים, ועל כן עשוי להוליכו שולל.

לא תמיד קל להבין את ניסוחיו של המחבר. מה, למשל, עומד מאחורי הכלל "אם השם הנפרד מסתיים בעיצור אחד, כשהטעם זו התנועה אינה משתנה". הכלל מודגם במילים כגון קם, עֵד, קוֹף. כמה מתרחק הטעם – זאת אין המחבר מפרט. לפי ניסוח זה גם דָג (וממנו דָּגָה, דָּגִים) שייך לקבוצה זו, אלא שבהתרחק הטעם עוד – נמחק הקמץ, כלומר דָּגִיכֶם. ומה באשר למילים בָּן, שָׁם, ה"מסתיימות בעיצור אחד" ובכל זאת תנועתן נמחקת, כגון בָּנִי, שָׁמוּ?

הערה 2 בעמ' 95 חושפת תפיסה שגויה מיסודה: בניסיון להסביר את הסגול בכינויים החבורים כגון הָן (למשל, סְפָרְיָהֶן) קובע המחבר כי הוא אינו מתאים לחוק התנועות (כלומר לסעיף חוק ניקוד ההברות, הקובע שבהברה סגורה מוטעמת תבוא תנועה גדולה ולא קטנה,

דהיינו צירי ולא סגול). הוא מעלה בזהירות את ההשערה ש"ייתכן שהתנועה היא של צורה נדירה שבה ההברה פתוחה: -כָּמָה, -כָּנָה, -הָמָה, -הָנָה". האמת היא שסיבת הסגול שבצורות כגון סִפְרִיָּהּ היא כסיבתו בצורות כגון פְּרָזְלִים, כלומר בהיות ההברה דווקא סגורה ולא פתוחה בזמנים קדמונים. אך השגיאה העקרונית יותר היא הניסיון להשתמש בטכניקות מודרניות של ניקוד ("הברה פתוחה מוטעמת מנוקדת בתנועה קטנה") שדבר אין להן עם ההיסטוריה של התהוות התנועות בעברית, כדי להסביר ניקוד מקראי שיסודו במבנה הברתי השונה מן המבנה הנראה לעין. המבקש להתחבט בסיבת הסגול של פְּרָזְלִים ודומיה ייזקק לאותו חוק שקבע כי בשלב לשון קדום עשויה הייתה תנועת i בהברה סגורה מוטעמת להיעתק לפתח או לסגול ("חוק פיליפי").

בפרק השישי, "מילות למיניהן", עולה שוב שאלת "התנועה התיאורטית" (סעיף 6.1). על מילת היחס ל- היה ראוי לומר שהיא מורפמה (morpheme, צוֹרֵן) שיש לה אֲלוֹמוֹרְפִים (allomorph) כמספר התנועות בעברית, והללו נקבעות על פי הסביבה הפונטית שמילת היחס מצויה בהן. יש המייצגים מורפמה על פי צורתה המקורית, יש המעדיפים את המופע השכיח ביותר שלה, ומוטב לייצגה על פי הצורה היכולה להסביר את כל צורותיה האחרות. הקמץ הנקרה רק לפני הברה מוטעמת אינו ממלא אחר אף תנאי מהתנאים האלה. המבקש לחתור אל "התנועה התיאורטית" (דבר שבוודאי אינו הכרחי בספר מסוג זה, וגם אילו הייתה קביעת המחבר נכונה היה הכרח לנמקה) יבחר דווקא את הפתח, /a/, המופיע ליד עיצורים גרוניים כגון לְחַתֵּף, לְעִבּוֹדָה, לאו דווקא מפני שזו התנועה המקורית של מילת היחס הזאת, אלא מפני שהיוצא ממנה יבין את כל המופעים (האלומורפים) האחרים. הפתח (כלומר התנועה a הקצרה) הופך לחיריק לפני שווא (כלומר לפני צרור), כגון לְפָנִים, לתנועת החטף שאחריו במילים כגון לְאָכַל, לְאָמוֹנָה, לְאָנְיָה, ואף לצירי בשם הפועל לְאָמַר. הפתח עשוי להפוך לקמץ לפני הברה מוטעמת כגון לְקוֹם, לְשֶׁבֶת. ומכיוון שהמופע השכיח ביותר הוא האלומורף [a], כלומר ל- בכגון לְפִתְח־הַדָּלֶת, מוטב להתחיל בו את כללי ניקודה של מילת

היחס הזאת. מכל מקום, כדאי לחוס על המעיין ולהפריד את כללי וי"ו החיבור מכללי בכ"ל.

תחילת הפרק השביעי "יסודות הפועל" מפגישה אותנו עם הרטוריקה של המחבר המלווה את הספר כולו. לא פעם הוא משקיע מאמץ בניסיונות לשכנע את קוראיו ששיטתו עדיפה על פני השיטות ה"מיושנות" של ספרי הדקדוק. הדברים האלה מרחיקים את הספר מן העיקר, ולמען האמת לא תמיד נעימים לקריאה. המחבר תוקף את הצגת נטיות הפועל בטבלה מפני שהן יוצרות את הרושם שלימוד הדקדוק כרוך רק בשינון, אך הוא עצמו מציג טבלאות כאלה מעמוד 167 ואילך. ודווקא בראש פרק זה מוגדר הפועל כ"מילה המספרת על פעולה או מתארת מצב". זו הגדרה שיפה לתלמיד המתחיל, כמובן בתנאי שמסייגים אותה ומוסיפים עליה, כי לתוכה נופלים גם שמות פעולה, כגון הליכה, ניגון, השבחה, שאינם כידוע פעלים (אף כי זיקתם לפעלים ברורה). זה בדיוק המקום שהיה ראוי לדבר בו על הבעייתיות של חלקי הדיבר, בעייתיות שכאמור לעיל לא טופל בה גם בדיון הכללי המוקדם בסוגיה עקרונית זו.

הפרק השמיני, "בסיסים וצורנים בפועל", מציג בין השאר את תפיסת המחבר ש"לפי מסורת הניקוד צורת הפועל הפונמי היא שְפָף (כך הניקוד במקרא בסוף פסוק)" (סעיף 8.7.13). הקביעה הזאת לוקה הן מבחינה סינכרונית והן מבחינה דיאכרונית, ומקופלת בה תפיסה שגויה על מעמדן ועל מוצאן של צורות סוף הפסוק במקרא. אשר לבחינה הסינכרונית, ראוי לומר את הדבר הפשוט והנכון והוא שבסיס הפועל בעבר הוא צורן, שתנועתו השנייה (תנועת עי"ן הפועל, האות פ"א של שְפָף) היסודית היא דווקא פתח (a קצרה), והיא משתנה בהתאם לסביבה הפונטית. הפתח בא בהברה סגורה מוטעמת טעם רגיל או בלתי מוטעמת, כגון שְפָף, שְפָפְתִי, שְפָפְתֶם. כשהטעם זו ממנה בעומדה בהברה פתוחה היא מומרת בשווא, כגון שְפָפְהָ, שְפָפְכוּ. ואף הקמץ מותנה בסביבה הפונטית: בהברה פתוחה כגון שְפָפְכוּ, או בהברה סגורה מוטעמת טעם חזק במיוחד, הוא הטעם שבצורות ההפסק (בדרך כלל סוף הפסוק) כגון שְפָפְךָ (כנגד שְפָפְךָ בתוך הפסוק), שְפָפְכוּ (כנגד שְפָפְכוּ בתוך הפסוק). העיקרון השגוי שצורת סוף הפסוק היא בהכרח הצורה התיאורטית של המילה יסודו ככל הנראה בתפיסה

השגויה ש"צורת סוף הפסוק קודמת לצורה הרגילה" (כך בהקדמה למהדורה הראשונה). אך האמת הפשוטה היא שכל צורות הפועל הנדונות כאן, הן צורות ההקשר שבתוך הפסוק והן הצורות הנושאות הטעמה חזקה במיוחד, יסודן בדגם qatal (בשתי תנועות קצרות, הן היסטורית והן סינכרונית). השפעת הטעם החזק במיוחד שבסוף הפסוק מנעה את ירידת הטעם מהברת המלעיל להברת המלרע והאריכה תנועות קצרות, ובכך קירבה את הצורות שבסוף הפסוק לצורות המקוריות (עד כמה שאנו מסוגלים לשחזר אותן). אך הקירוב הזה הוא קירוב חלקי ומשני. האם יאמר המחבר על צורת ההפסק 'אָתָּה – בקמץ האל"ף – שהיא הצורה התיאורטית ולא הצורה הרגילה אָתָּה? והלא האמת היא שההפסק שמר על ההטעמה המקורית, אך האריך את תנועת האל"ף מן הפתח המקורי אל הקמץ המשני. כך אפוא גם היחס בין שְׁפָּף לְשָׁפָּף.

מפתיע לא פחות הוא הסבר השווא שבצורות כגון שְׁפָּכוּ. בלשנים היסטוריים של העברית אמנם חלוקים על סיבתו, אך קשה מאוד לקבל את הנחתו הפשטנית של המחבר כאילו היו צורות הפועל בלתי מוטעמות הואיל ו"הטעם העיקרי במבע השלם יהיה במילה שאחרי הפועל" (סעיף 8.7.13). אם כן, ההברה "פ" בצורת היסוד של המחבר שְׁפָּכוּ הייתה רחוקה מאוד מן הטעם, ועל כן נחטפה. אין לקבל את ההנחה הנחפזת הזאת, שאינה עולה בקנה אחד עם מערכת הטעמים העומדת לפנינו, ומפתיע שהמחבר עצמו העלה אותה, שהרי היא מעוררת שאלות קשות אחרות. כי אם כל התנועות שבפעלים רחוקות מן הטעם, כיצד זה לא נחטפו הקמצים שבצורות כגון שְׁפָּף? וכן: אם סֶפֶר הוא פועל בלתי מוטעם הרי גם הצירי המתאים לכאורה ל"חוק התנועות" אינו מוסבר, שהרי הוא עומד בהברה סגורה בלתי מוטעמת. אכן תמיהה רבה.

בפרק העשירי הקצר, "משמעויות כלליות לבניין ולענת", דיונו של המחבר אכן כללי, ואולי כללי מדי. למשל, נכון כמובן שהשימוש העיקרי של צורות העבר הוא "לספר על פעולה שנעשתה", אך במקרא ולא רק בו משמשת הצורה הזאת להבעת זמנים אחרים. גם בעברית בת זמננו נשמעות צורות כגון "הלכנו?" שפירושן "האם לא הגיע הזמן ללכת?". והרי המחבר מעלה על נס את העברית שבפינו.

מן הטעם הזה הוא מבקר שוב את ספרי הדקדוק ה"ישנים" הקובעים שיש לשלול את הבינוני באמצעות "אין", ורק את העבר והעתיד יש לשלול באמצעות "לא", וזאת מפני "שמנהג זה כמעט אינו מצוי בלשוננו היום וצורות הבינוני נשללות הרבה ב"לא" בייחוד כשהכוונה היא לציין זמן הווה". וכי העברית בת זמננו היא לשון אחידה? וכי בכתיבה פורמאלית אין נהוג להקפיד על שלילת הבינוני ב"אין" (גם אם הבינוני עשוי להישלל ב"לא" בחיבורים עבריים זולת המקרא, כגון בתנאים מסוימים בלשון חז"ל)? וכי לא ראוי לספר, המבקש להיות גם ספר לימוד, "להקנות קני מידה טובים ללשון מתוקנת" כפי שכתב המחבר עצמו במבוא למהדורה הקודמת? כדי לא להביא לידי טעות נעיר שכאשר הנשוא הבינוני בא לפני הנושא הוא נשלל ב"לא" גם במקרא, כגון: "כי לא שָׁנָא הוא לו מתמול שלשום" (דברים יט, ו).

הפרק האחד עשר, "הצורות לפי הבניינים", הן בפירוט יחסי בצורות הפועל עצמן, ורק חבל שדיונים באותו חלק דיבר מפורזים במקומות שונים בספר. כאן, כאמור, מסכים המחבר ש"ראוי להתבונן במבט מסכם גם אל בניין שלם", ועל כן נגלות לעינינו סוף כל סוף, טבלאות הנטייה של הפעלים. אלא שהמחבר מחק מהן את צורות הנוכחות והנסתרות בזמן עתיד וציווי כגון "תלכנה" ו"פגשנה" אף כי הוא מודה שהשימוש בהן "מקובל למדי" (עמ' 149 סעיף 6). ומדוע הודרו? כי "צורות הזכר מקובלות יותר גם לנוכחות וגם לנסתרות". תמה.

הפרק השנים עשר, "השלמות עקרונית ושימושים נדירים", חותם למעשה את הספר (שפרקו האחרון הוא "מילואים לרשימות חריגים"). כאן מזכיר המחבר את הצורות המוארכות כגון "אלכה", "נשימה", אלא שהצגת הדברים מטעה, מפני שהמחבר לא ציין כי הצורות המוארכות הללו מיוחדות הן במקרא לגוף הראשון (יכול היה המחבר לדון בתפוצתן לאור תפוצת הציווי לגוף השלישי ותפוצת הצורות הקצרות לגוף השלישי, ובהזדמנות זו להודיע שתפקידן מודאלי). הצגת הפועל הנדיר "יְחִישָׁה" ודוגמות לפעלים מוארכים בגוף השני כגון "תדברה", המופיעות זעיר שם בשימוש משני מחוץ למקרא, מטעה.

נסכם נא אפוא את הדברים. למרבה הצער, לא צלח ניסיונו של המחבר להציע את ספרו הראשון *דקדוק הפה והאוזן לתלמיד קדימה* אל אופק הבלשנות החדשה. פער גדול עומד אפוא בין המחבר שלזכותו כמה חיבורים עבריים חשובים לבין ספרו זה. כמה וכמה סוגיות שנדונו בספר נראות שגויות מעיקרן, אך לא בהן נעוצה עיקר חולשתו של הספר.

בגלל מבנה הספר, שאינו שקוף כלל וקשה מאוד לעקוב אחר ענייניו, ובגלל תוספותיו שאינן נוגעות לענייני הניקוד עצמם, איבד הספר במידה רבה את יכולתו להיות ספר המעניק את יסודות הניקוד או את יסוד הדקדוק לתלמיד. כספר ניקוד, עדיפה אפוא המהדורה הראשונה של הספר, *דקדוק והפה והאוזן לתלמיד*, אף כי אין בה התוספות שבמהדורה החדשה, ולמעשה בזכות היעדר זה.

חולשת *דקדוק הפה והאוזן* כספר המבקש להיות "מבוא בלשני מקיף ומפורט ללשון העברית בתחומי תורת ההגה ותורת הצורות" נובעת בעיקר לא ממה שיש בו, אלא ממה שאין בו. עניינים רבים האמורים להידון במבוא בלשני מקיף חסרים בו לגמרי, עניינים אחרים נדונים בו באופן שטחי וחסר.

אפשר שהיה על המחבר לשפר את *דקדוק הפה והאוזן לתלמיד* בלי הניסיון להעמיס על כתפיו הצרות של אותו ספר גם מבוא בלשני. אפשר שהיה עליו להוציא בנפרד מבוא בלשני שיכול היה לכנותו "הדקדוק העברי בראי הבלשנות החדשה", ואולי היה אפשר לשלב בין השניים, אך באופן אחר לגמרי: אולי באמצעות הערות בלשניות נפרדות ורשימות ביבליוגרפיות מרוכזות בסוף כל פרק, אולי בדרך אחרת. בכוחו של המחבר, מבכירי ומוותיקי הבלשנים העבריים הפועלים בקרבנו, לעשות כל אחד מן הדברים האלה.

משה פלורנטין, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב